

Бојан М. Томић

Универзитет у Београду, Институт за мултидисциплинарна истраживања
Међународни центар за православне студије, Ниш - Србија
e-mail: bojantomtic@imsi.rs

Милица М. Томић

Докторске студије при Универзитету
Историја и филозофија природних наука и технологије, Београд - Србија
e-mail: tomic.milica.bg@gmail.com

ПРОБЛЕМ ЛОЦИРАЊА МЕСТА АРХИМАНДРИТА ПАВЛА КЕНЂЕЛЦА У ИСТОРИЈИ ПРИРОДНИХ НАУКА КОД СРБА*

Апстракт: У раду смо се фокусирали на важан сегмент проблематике из живота овог учењака који се односи на обликовање његовог научног пута и проблеме који су довели до тога да његов лик постане историјски блед. Оцртана је специфичност тренутка с краја 18. и почетка 19. века везана за развој просвете и науке и међусобне односе кључних актера, у циљу препознавања саме епохе и ситуације. Треба нагласити да је личност којом се бавимо потенцијално први доктор теологије и филозофије у Срба и намера је била да препознамо резултате важне за националну историју науке.

Кључне речи: Павле Кенђелац, природне науке, историја науке, школство, Хале, Стефан Стратимировић.

Увод

Српски национални корпус је изнедрио Кенђелца да са својим огромним интелектуалним капацитетом, талентом, највишим образовањем, знањем, марљивошћу, систематичношћу и преданошћу послу обави грандиозан посао у нашој науци, образовању и теологији. Требало је да постане „српски Плиније или Бифон“, јер само је он то могао доиста и бити у том времену.¹

Када се спомене име архимандрита Павла Кенђелца (1766–1834) обично се не зна о коме се ради. Документација о његовом животу је недоступна, расута по државним, црквеним и личним архивама², а његова дела нису довољно проучена. У књигама из историје науке налазимо типску слику или чак изостајање спомена његовог

* Рад је настао у оквиру пројекта *Теорија и пракса науке у друштву: мултидисциплинарне, образовне и међугенерацijske перспективе* (ОИ 179048 – област друштвених наука), финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Грубић, Јовановић 2010, 52.

2 Грубић, Јовановић 2010, 5.

имена и доприноса. С обзиром на то да се ради о човеку који је (потенцијално) први доктор теологије и философије³ у Срба, то свакако зачуђује. Кенђелац је савременик почетака науке код нас и самим тим његово обимно дело (у великој мери затурено или изгубљено), врсна писменост (стилски узвишен језик) и несвакидашње животне прилике јесу поучни и интересантни за научну обраду. Намећу се следећа питања: зашто је данас углавном непознат, зашто нису систематично припремљена његова дела, зашто његова постигнућа не одговарају његовим потенцијалима и очекивањима сународника? Покренута питања су тема овог рада.

О светлости и чувању светости

Време у којем се рађа, школује и ствара Павле Кенђелац је време великих промена и узаврелих борби на пољу вере, егзистенције и нације, самим тим и образовања и науке. Замах просветитељства у Европи и његова радијална ширења подудара се са временом у ком се српски народ бори за очување своје вере у односу на процесе унијаћења и покатоличења, као и за стицање слободе од турског ропства.

Разлика у приликама и условима на севернијим и јужнијим деловима простора на коме живе Срби, тј. на простору Угарске под централном влашћу Хабзбурговаца („царствујушча Виена“) и делимично напуштеним пределима подно Саве и Дунава је особеност тренутка и вихора у коме се налази српски живаљ тога времена. Напуштање родне земље у сеобама траје од 1690. године све до Карловачког мира (1699) несмањеним интензитетом. Страхови српског народа се потписивањем овог споразума не окончавају, а не окончавају се ни проблеми, нити се смањује број утицајних центара који се уплићу у животе Срба. Француска, Аустрија и Русија обично се сликовито представљају као троугао директно заинтересованих за позицију Србије. Борба за слободу у периоду наметања губљења вере или главе од инославних и иноверних је уочљива кроз различите врсте отпора.

Како стићи до утемељене оцене о лику и делу учењака, и његовим достигнућима?

*Успомена знаменитих писаца слави се најзгодније,
кад се верно наслика њиов живот и рад.⁴*

Толика испреплетаност различитих фактора (њихове проблематике, утицаја и осталог) је засигурно била један од разлога, али чини се не и одсудни, зашто актери и њихова делатност нису на задовољавајући начин валоризовани, пре свега истинито, на основу учинка и онога што су зборили и писали, а затим и у оквиру дубинског националног сагледавања њихове улоге и доприноса на пољу науке, образовања, теологије. То се пословично односи и на оне који ће у овом раду бити споменути. Постојање тежње да се оваква ситуација промени потиче од истраживача који су

3 Тврдњу да је он први доктор теологије и философије међу Србима проналазимо у Кенђелчевој биографији из 1880. године чији је аутор Ђорђе Рајковић и у Аустријском биографском лексикону издатом од стране Аустријске академије наука.

Рајковић 1880, 47.

Österreichisches... 2003–2015.

Због разлике у обиму доктората који су тада писани у Немачкој, а који су бројали пар десетина страница исписаних руком, и доктората који се данас пишу у Европи са захтевима да у одређеним областима броје чак 400–450 страна, тешко је извршити поређење.

4 Рајковић 1880, 45.

темељно изучавајући записе ових људи учили дискрепацију између реалне ситуације и прокламованих ставова и закључака биографа. Примера ради, Доситеј Обрадовић (1739–1811), који је био Кенђелчев савременик, оцењиван је као припадник неког универзалистичког паневропског покрета и као онај коме афирмативно-позитиван став према нацији (љубав према нацији) није био близак.⁵ Тезу супротну од ове заступа др Ненад Николић, професор Филолошког факултета Универзитета у Београду, у делу *Доситеј, Србија и Камчатка или О просвећеном национализму*, као и у оквиру курса на мастер студијама. Такође, тези да је Обрадовић антицрквено намерени делатник⁶ супротставља се Владислав Мандић у свом дипломском раду *Литургијско богословље Доситеја Обрадовића*, одбрањеном на Православном богословском факултету Универзитета у Београду 2011. године.⁷

Између изношења теза и противтеза држећи се понекад унапред одређених позиција, поједини сегменти реалности се могу изоставити, а мисија заборавити. Она (мисија) је ништа друго и ништа мање до тежња која се поклапа како са научном методологијом, тако и са намером писања овог рада. Овде је циљ да, између осталог, препознамо да смо током историје имали надарене, учене и вредне људе које, барем за почетак, не треба сакривати. У том смислу проблематизован је лик Кикинђанина, презимена које се повезује са узенгијама (мађ. kengyel).

Избор теме

Тема која се тиче деловања и научног рада архимандрита Павла Кенђелца може бити постављена у различитом кључу. Она може бити из националне историје или може бити филолошка, оријентисана на српске изворе из 18. и 19. века. Може бити из оквира историје српске цркве, као дело потенцијално првог српског доктора теологије и философије. Такође, може бити теолошка, усредсређена на појам *светлости*. Потрага за светлошћу која се одвија између светлости разума и мистике светлости исихаста је богословска тема која може упоредно и у овом времену одсликати западни и источни порив за истином, сазнањем.⁸ У следећим нивоима сагледавања, ово може бити тема из историје науке или историје педагогије.⁹

О светоотачкој „подршци“

Темат о тезама и антитезама може се наставити, те применити на овде започето истраживање. На који начин? Као што се тематика о личностима из српске историје надахнутим неким идејама просветитељства може допунити спочитавањем о истинитој светлости¹⁰ може се говорити, такође, о Светим Оцима који су афирмисали и указивали на значај античких писаца, као и на јелинско (паганско) образовање.¹¹ Иако се често у тој прилици навођење црквених отаца завршава цитирањем једног дела које је

5 Ненад Николић износи паралелно ову тезу и њену антитезу.
Николић 2008.

6 Марковић 1999, 46–47, 51.

7 Мандић 2011.

8 Мандић 2011, 80–88.

9 Неколико радова саопштених на научном скупу *Природне и математичке науке у Срба у 18. и у првој половини 19. века* најавило је крајем 20. века овакав приступ.

Погледати: Јовановић 1995; Гавриловић 1995; Гавриловић, Велисављев 1995.

10 Погледати: Амфилохије 1993, 261–265.

11 Погледати: Ристовић 2005.

парадигматично, како због значаја аутора од кога потиче, тако и због времена у коме је настало – у питању је *Беседа младићима о томе како да имају користи од јелинских списа* Василија Великог – листа дела, као и аутора је, заправо, подужа, садржајна и оцртава један парадигматичан став.¹²

Идеал античког света је било образовање.¹³ (Старо)хришћански мислиоци, иако су критиковали паганство, били су свесни да античко образовање нема задовољавајућу алтернативу.¹⁴ Чак и строги противник свега што је паганско, Тертулијан (око 160 – око 225), одобравао је школовање хришћанске деце у античким, паганским школама.¹⁵ Као што је у то време (2. до 4. век) започињала нова епоха у историји хришћанства, која се кристалисала и кроз однос према науци и паганском наслеђу, тако је и у 18. веку почела да се развија нова заинтересованост за науку и научну методологију. Попут старохришћана који су схватили да је прихватање античког образовања најцелисходније решење, људи који су припадали јерархији у 18. и 19. веку били су позвани да знању које се могло стећи у оквиру Цркве присаједине нова знања из европских центара науке.

Модел који је примењиван од 2. до 4. века у 18. веку је поново актуелизован. Осим одбацивања или некритичког прихватања нових сазнања, у оба периода постојао је и трећи облик приступа који је карактерисало избегавање културног и научног изолационизма, али и губитка идентитета.¹⁶

Ако томе додамо чињеницу да тенденциозном селекцијом и унижавањем људи из националне историје и националне историје науке не чинимо добро нашим савременицима, а ни будућим поколењима, можда ћемо бити у стању да издржимо једну промену, да се позитивно изразимо о настојањима наших претходника.

Природне науке и Кенђелац

Налазимо забелешке да је на нижим (почетним) нивоима школовања Кенђелац слушао разнородне науке, међу којима су биле и природне науке. Године 1785. у гимназији у граду Кежмарку (Kežmarok) у горњој Угарској, данашња Словачка, слушао је предавања из природних наука и историје код Кристијана Генерзика (Kristián Genersich, 1759–1825).¹⁷ У Петрограду у *Духовној семинарији у Лаври Светог Александра Невског*, где је докторирао теологију, професор астрономије и историје природе био му је Крафт.¹⁸ У Универзитету у Халеу професор природних наука му је био „славни онај путник и испитивач природе“¹⁹, полихистор Јован Рајнхолд Форстер (Johann Reinhold Forster, 1729–1798), теолог и филолог по образовању, који му је дао

12 Просветитељство овде треба посматрати вишеструко, кроз личност кесаријског оца као васељенског учитеља, као претече исихазма и као истинског просветитеља. Узимајући исихазам као свовремену праксу и учење, можемо Василија Великог означити као носиоца раног исихазма.

13 Ристовић 2005, 113.

14 Ристовић 2005, 115.

15 Ристовић 2005, 115.

16 Ристовић 2005, 10.

17 Ковијанић 1953, 167–168.

У матрикули (регистрацији) лицеја у Кежмарку стоји „Paulus Kengyeaz, Nagy Kikinda, Temenssiensis, graeci ritus non uniti, ignob (ilis) gramaticus“.

18 Кенгелац 2011 (1811, 35).

Грубић, Јовановић 2010, 8.

19 Рајковић 1880, 47.

Кенгелац 2011 (1811).

„солидну основу“²⁰. Колико знање и искуство је имао професор Форстер можда најбоље описује чињеница да је година 1772–1775. као велики познавалац природних наука учествовао у експедицији Џејмса Кука (James Cook, 1728–1779) на чувеном другом путовању. Кенђелац је пратио његова предавања, слушао доживљаје и разгледао природњачку збирку реткости сакупљену на путовањима.²¹ Кенђелац га помиње са великом захвалношћу и поштовањем.²² Вративши се у Србију и сам сакупља и води рачуна о природним и историјским драгоценостима попут костију мамута пронађених у вршачком риту, које су чуване у Карловцу и манастиру Св. Георгија (Сенђурађ) на реци Брзави у којем је боравио као архимандрит.²³ Кенђелац је у Халеу вероватно слушао и предавања из физике код Фридриха Гелена.²⁴ На том универзитету је и докторирао, претпоставља се 1794. године.²⁵

Почеци природних наука међу Србима у 18. и почетком 19. века

Међу Србима су почели да се појављују свршени студенти способни за проучавање природних наука.²⁶ Више аутора у 18. и почетком 19. века, међу којима и Кенђелац, је у просветитељском духу покушало да представи научна објашњења природе која су у складу са Светим писмом, што је проширило број заинтересованих за природне науке.

То су²⁷:

Дионисије Новаковић (1705–1767): *Историја натуралнаја филозофов* (између 1738. г. и 1747. г.)²⁸;

Макарије Петровић (1734–1765): *Руководство к философији* (1763) – један део се звао *Физика*²⁹;

Захарија Орфелин (1726–1785): *Вечити календар* (1783)³⁰;

Јован Рајић (1726–1801): *Краткое руководство в познаније земно-воднаго круга Теоретическое и практическое из латинских и немецких аукторов на славенскиј језик предложено дѣла обученија јуношества Славено-сербскаго и карловачким опытно-народним школама предложено* (написао 1762)³¹;

Манојло (Емануел) Јанковић (1758–1792): *Физическоје сочиненије о искушенију и разделенију воде у ваздух* (1787);

20 Грубић, Јовановић 2010, 39.

21 Грубић, Јовановић 2010, 40.

22 Кенгелац 2011 (1811, 76–77).

23 Рајковић 1880, 57.

24 Грубић, Јовановић 2010, 10.

Ковијанић 1953, 169–170.

25 Грубић, Јовановић 2010, 10.

26 Церовић 2011, 35.

Погледати: Марић 1949.

27 Церовић 2011, 34–35.

Гавриловић 2001, 64.

28 За процену периода у којем је дело настало погледати:

Вукашиновић 2008, 126.

29 Марић 2013, 280.

30 Милованов 1886, 3–4.

31 Грбић 2007, 96.

Јоаким Вујић (1772–1847): *Јестествословије* (1809, превод са немачког³²) и *Новјејше земљоописаније цјелога свјета* (1825);

Атанасије Стојковић (1773–1832): *Фисика* (1801–1803);

Павле Кенђелац: *Јестествословије* (1811);

Прокопије Болић: *Совершен виноделац* (1816, по узору на француског хемичара Шаптала).

Дело *Историја натуралнаја филозофов* сврстава Дионисија Новаковића, личности о којој ће касније бити још речи, међу засниваче природних наука код Срба у 18. веку.³³ У периоду када је дело настало Новаковић је био професор, а затим и префект³⁴ прве високе школе код Срба³⁵, петроварадинске школе *Духовни колегиј за младе богослове*³⁶, где је кроз курс философије држао предавања из физике.³⁷ Са те позиције повукао се 1747. године у манастир, након чега постаје епископ будимски, стонобоградски, сигетски, сечујски, мухачкопољски и целе Трансилваније.³⁸ Дионисије Новаковић припада генерацијама Срба која су се школовале у Кијеву.

Немачка, место нових изучавања

За разумевање епохе, и развоја науке важно је истаћи место које је због верски толерантне, рационалистички оријентисане „климе“ било оптимална средина за студирање Срба у 18. и 19. веку.³⁹ Ово протестантско окружење у којем је циљ обуке у логици био „одбрана природног разума и његових моћи“⁴⁰ било је пријемчивије од католичког. Због тога је значајан број наших људи у другој половини 18. века одлазио да студира у немачком граду Халеу.⁴¹ У периоду када је један од првих српских студената у Халеу и будући епископ коштајнички, зринопольски, глињски, дубички, јасеновачки, северински и марчански, Арсеније Теофановић, хватао белешке са предавања, 1745. године, на халејевском колегијуму филозофије логику је предавао „значајан мислилац немачке просвећености“ Јохан Фридрих Мајер (Johann Friedrich Meier), који је катедру наследио од свог професора Александра Готлиба Баумгартена (Alexander Gottlieb Baumgarten, 1714–1762) који је био „један од најумнијих и најсамосвеснијих волфоваца 18. века“⁴². Халеовски период оставио је дубок утицај на српску просвету и науку.

Кенђелац се на овај Универзитет уписао вероватно 1791. или 1792. године као студент права, и заведен је као „Paullus Kengyelatz Hungrus, Juris studiosus“⁴³. Но, изгледа да су га више заинтересовале природне науке на Филозофском факултету којима се и посветио.⁴⁴ О његовој личности, а можда и утицајности говори податак да је изабран за „краља“ студентског удружења у Халеу.⁴⁵

32 Оригиналан назив дела је *Naturgeschichte für Kinder* а аутор Георг Кристијан Раф (1748–1788).

33 Маринковић 1968, 228.

34 У нашој литератури термин префект се користи као синоним за ректора.

Вукашиновић 2007, 19.

35 Грујић 1927, 364.

36 Вукашиновић 2007, 15–17.

37 Марић 2013, 275–279.

38 Вукашиновић 2007, 19.

39 Жуњић 2013, 97.

40 Жуњић 2013, 83.

41 Жуњић 2013, 83.

42 Жуњић 2013, 83–86, 96.

43 Иларион 1927, 363.

44 Грубић, Јовановић 2010, 9.

45 Грубић, Јовановић 2010, 10.

Још један препознатљиви студент је у Халеу слушао предавања из физике. Био је то човек „у новим хаљинама“ – Доситеј Обрадовић. Изнова доводећи у контекст односа патролога и античке философије треба поменути да је Јустин Философ (100–165) носио плашт сматрајући себе философом.⁴⁶ Са некима од тих учитеља Цркве Кенђелац дели „судбину“ спутаваних и заустављаних док се од неких разликује. И век касније, кроз животни пут недавно проглашеног, а толико вољеног српског светитеља, Николаја Велимировића, можемо видети слику човека који је докторирао на Западу, у Швајцарској на теологији (Берн, 1908) и на философији (Женева, 1909), а који је пре тога провео једну годину у Халеу.⁴⁷

Савременици који су искусили различито опхођење главног патрона

Павле Кенђелац је био савременик Атанасија Стојковића.⁴⁸ Било би очекивано да два научно образована човека, сличних настојања, имају исти или сличан третман. Међутим, постоје разлике у опхођењу према њиховим делима од стране једног од најугицајнијих људи тог времена – карловачког митрополита (1790–1836) из периода Првог и Другог устанка Срба, Стефана Стратимировића (1757–1836).

Примера ради, Стојковић је своју *Физику* (*Фисика простим језиком списана за род славено-сербскиј*) продао у цењених 700 примерака, што и за данашњу ситуацију представља значајан број, а од тога је чак 50 купио сам Стратимировић.⁴⁹ С друге стране, митрополит је из деценије у деценију Кенђелцу правио опструкције и систематски ускраћивао жељене позиције, те ометао издавање писаних дела. Следећа епизода може демонстрирати не само митрополитово понашање, већ и конкретне примедбе на избор одређене тематике и начин њене обраде.

Видевши које су све теме заступљене у *Јестествословију* митрополит Стратимировић је упутио позив темишварском епископу Стефану Авакумовићу (1756–1822) за саслушање Кенђелца, распитујући се и о броју штампаних и броју продатих примерака књиге, те да ли се могу „истргнути саблажњиви и неморални листови“.⁵⁰ Део који је митрополиту највише сметао односио се на човеково зачеће (*Глава осма: о човеку*)⁵¹. На притужбу да писањем таквих ствари срамоти свој чин архимандрита и на питање да ли постоји још неко свештено лице који је писало „такве текстове који приличе лекару или световном природњаку“, Кенђелац одговара да је Инокентије Дубравински за дело на сличну тему награђен од руске царице златном гривном, а да у делима Доситеја Обрадовића постоје места која би могла бити спорна, али се не сматрају таквим.⁵²

Године Стратимировићевог управљања епархијом се поклапају са годинама у којима је Кенђелац стасао и стварао, тако да доследност оваквог приступа обухвата цео зрели период учењака – „досмртну гонидбу“.⁵³ Та двострукост понашања показана на примеру односа према делима ова два учењака почиње да се намеће као потешкоћа у сагледавању теме. На основу различитих односа митрополита према овим ученим

46 Justin, Chapter I.

47 fon Arks.

48 Пејовић, Мијајловић 2014.

49 Милованов 1886, 9–10.

50 Церовић 2011, 40.

51 Кенђелац 2011 (1811, 163–187).

52 Церовић 2011, 41.

53 Рајковић 1880, 49.

људима препознајемо позиционирање хроничара и потоњих биографа у односу на лик Стратимировића. Једни, држећи до значаја улоге митрополита Стратимировића у том тешком периоду, дају му за право то што је имао дискриминишући начин понашања према подређенима, те налазе у њиховим личностима и њиховим поступцима основу за такво чињење. Други пак наступају тако да га (Стратимировића) прикажу у светлу потпуне декаденције, односно крајњих злоупотреба моћи и угледа. Такво сагледавања митрополита (као својеврсне негативне персоне склоне деструкцији) се затим преноси и на његов однос према просвети, и спочитавају му се разни неуспеси и неискоришћене шансе. Стратимировић је био важна фигура у развоју просвете, али, такође, и човек који је наступао против Доситеја Обрадовића и осталих људи који су се за просвету залагали.

У томе није био једини. Иако се школовао у православној Русији, Дионисије Новаковић, који се сматра за једног од првих природњака, слично као Кенђелац спутавао је од стране црквених поглавара.⁵⁴ У писму које је Новаковић упутио митрополиту у Кијеву навео је да је разлог томе „јер је образован, кијевски ђак, и јер га световњаци веома воле и траже за свог архипастира“.⁵⁵ Конзистеријални суд му је 1747. године забранио проповедање по којем је био познат у народу.⁵⁶

Развој школства и митрополит Стратимировић

Од 230 година колико је опстала Карловачка митрополија, 46 година њоме је управљао Стратимировић, што је петина целокупног трајања.⁵⁷ Непосредно пре тог времена присутна је иницијатива за систематски развој просвете и науке.

Након сеобе, у Цркви је владао приметан недостатак књига, што су представници царске власти користили да подметну унијатску литературу. Србима је била неопходна штампарија, што је у тесној вези са потребом за развојем просвете, али и приликама и неприликама које су пратиле њен развој. Реформа школства је до народно-црквеног сабора 1769. године спровођена у оквирима Цркве и представљала је вид борбе против унијаћења путем подизања нивоа образовања и културе српског народа.⁵⁸ Од 1770. године почело је систематско спровођење реформи у Карловачкој митрополији.⁵⁹ Промене су биле законски регулисане и извршавала их је Илирска депутација. Руковођене су од стране царице Марије Терезије (1717–1780), а обухватале су и реформисање школа.⁶⁰ Марија Терезија је 1774. године потписала план реформи о уређењу школства у монархији, који се односио и на српски народ, а у чијој основи је нова замишљао да образовањем управља држава, и циљ да се изврши секуларизација школства.⁶¹ Исте године одржан је народно-црквени сабор као институција од највећег значаја за Србе у Хабзбуршкој монархији. Обележиле су га бројне притужбе царско-краљевском комесару барону Матезену (генерал фелдмаршал-лајтнант Јохан Андреас барон Матезен) на непоштовање права и слобода у митрополији.⁶² Сабор је уложио протест на непоштовање права свештенства и народа, а међу жалбама била је и

54 Вукашиновић 2007, 19–20.

55 Вукашиновић 2007, 20.

56 Вукашиновић 2007, 21–22.

57 Вуковић 1996, 469.

58 Нинковић 2011, 170.

59 Точанац Радовић 2014, 88.

60 Точанац Радовић 2014, 88.

61 Нинковић 2011, 177.

62 Точанац Радовић 2014, 90–91.

притужба на присиљавање деце да похађају римокатоличке школе.⁶³ Наложено је да свака епархија оснује клирикалну школу, а на Темишварском сабору 1790. године то је постављено као задатак новоизабраном митрополиту Стратимировићу.⁶⁴ Архимандрит Иларион Руварац (1832–1905), академик, критикује митрополита Стратимировића зашто тако важан посао није урадио.⁶⁵ Радикалне реформе српских школа почињу од 1810. године, у време када је поглавар митрополије био Стратимировић, и бивају диктиране са двора. Реформу православних школа у монархији спроводио је Урош Несторовић (1765–1825), који је био царски саветник и дворски агент, именован за врховног надзорника православних школа, како српских, тако и румунских и грчких.⁶⁶ План реформи о уређењу школства у монархији формиран је према пруском моделу и основа је реформе српског образовања.⁶⁷ Иако је био најзначајнија личност за српски народ у Хабзбуршкој монархији, митрополиту Стратимировићу није било дозвољено да се меша у просветну реформу. Због Несторовићеве политичке оријентације сукоб са митрополитом Стратимировићем је био неминован. Митрополит је сматрао да се одвајањем просвете и народ удаљава од Православне Цркве, и да је то припрема за будуће унијаћење.⁶⁸ Ипак, митрополит учествује у оснивању Карловачке гимназије (1791), Богословије (1794) и гимназије у Новом Саду (1810). Иако је план царске власти био да се у Карловцу оснује семинарија која би имала централни карактер и коју би контролисала власт, Стратимировић је осмислио Карловачку богословију као школу на нивоу епархије, настојећи да оснује више таквих школа при епархијским катедрама под контролом Цркве.⁶⁹ Заједно са својим некадашњим приватним учитељем Јованом Рајићем⁷⁰, саставио је план и програм рада и наставе у Богословији.⁷¹ И поред сарадње са Бечким двором, реформе које је Несторовић спровео од великог су значаја за српску просвету у Хабзбуршкој монархији.

Стратимировић не успева да реализује ни захтев са Темишварског сабора да се оснује народна штампарија, али му се то не приписује као пропуст, јер са двора није дат пристанак.⁷²

Стратимировићеве негативне стране обрађене су код Радојчића⁷³ и Опачић-Лекићеве⁷⁴, који истичу његов деспотизам и ђуд која утиче девастирајуће на књижевне и научне радове у његовој околини, а последично и на целокупан развој друштва. Осим према Кенђелцу, Стратимировић се сумњичи да је показао неприлично понашање и према „тужном Мркаљу“ и Мушицком.⁷⁵ Ако томе додамо и Доситеја, имаћемо сажети списак оних који раде на пољу просвете и науке. Но, може се дискутовати и о потезима како Мушицког, тако и Мркаља. Осим тога, познато је да је Стратимировић гајио познан-

63 Точанац Радовић 2014, 92.

64 Вуковић 1996, 471.

65 Вуковић 1996, 471.

66 Степановић 2015, 10.

67 Нинковић 2011, 169.

68 Степановић 2015, 12.

69 Вукашиновић 2008, 49.

70 Вукашиновић 2008, 48.

71 Гавриловић 1984, 23.

72 Вуковић 1996, 471.

73 Радојчић 1928, 67–68.

74 Опачић-Лекић 1978, 87–88.

75 Грубић, Јовановић 2010, 52.

ства са европским ученим главама, као и да је написао песму у десетерцу (*Љубосава и Радован*)⁷⁶, чиме је отворио пут будућем раду Вука Стефановића Караџића (1787–1864).

Такође, Стратимировићеву сумњичавост не можемо тумачити као претерану бојажљивост, јер је било опасности које се не могу занемарити. Године 1776. један од најобразованијих људи свог времена, цензор за српске књиге при Курцбековој штампарији у Бечу Атанасије Димитријевић Секереш, који је био изузетно цењен у српском народу, напустио је православну и прихватио римокатоличку веру.⁷⁷ Те године, као и претходне, 1775, Синод је оштро критиковао рад Курцбекове штампарије.⁷⁸ Секереша је рукоположио Дионисије Новаковић.⁷⁹

Подршка

Поред опструкција које је доживљавао од Стефана Стратимировића, Кенђелац је имао и важну подршку, углавном у Русији. У Петрограду су његова два дела, *Јестествословије* и *Вселирнога сбитијасловија*, доспела до Руске академије наука, Друштва љубитеља руске књижевности, државног канцелара и Петроградске семинарије, од којих је Кенђелац редом добио захвалност.⁸⁰ Његово научно стваралаштво, председник Руске академије наука Александар Семјонович Шишков оцењује као по свему достојанствено, а по садржају и дубини мисли да је високог домета.⁸¹

Постхумно, његово стваралаштво је хваљено од стране Јована Стерије Поповића (1806–1856), а нарочито начин на који је Кенђелац користио црквенословенски језик, Стеријиним речима да је он „тај језик љубио као матер свога духа и срца“.⁸² Стерија тврди да мало има дела међу српским књигама које се могу поредити са његовим.⁸³

Помало митски делује чињеница да је као млад Павле Кенђелац добио личну сабљу пруског краља Фридриха Виљема II Великог као награду за изненађујуће одговоре на питања која је краљ поставио приликом боравка у Халеу. Поређење „паметан као Павле Кенђелац“ користило се у Кикинди и околини још сто година након његове смрти.⁸⁴

Кенђелац као родољуб

Кенђелац је *Јестествословије* писао на језику који је сав писмени народ могао да чита, што је, иако је писмених било мало, имало одређени утицај на популаризацију и ширење учења из природних наука, али и на развој писмености код народа, на свом језику. Критиковао је оне који дела пишу на другим језицима тврдећи да се на

76 Стратимировић 1800.

Ова песма је 1800. године објављена у Будиму и реиздата 2005. године.

Стратимировић 2005, 146–156.

77 Точанац Радовић 2014, 161.

78 Точанац Радовић 2014, 99.

79 Вукашиновић 2008, 117.

Маринковић 1968, 226.

80 Церовић 2011, 45.

81 Церовић 2011, 45–46.

82 Церовић 2011, 46–47.

83 Церовић 2011, 47.

84 Сведочанство о томе је усмено изложио мр Бранко Белић, археолог, у Народној библиотеци „Јован Поповић“ у Кикинди током промоције дела Павла Кенђелца. *Objavljena...* 2002.

словенском може исказати исто што и на грчком, латинском, француском, британском или немачком.⁸⁵

Наспрам навода митрополита Стратимировића и других који су говорили да Павле Кенђелац делује против Српске православне цркве, те да је унијата, стоји сведочанство о томе колико је у народу поштован и чије је интересе заиста заступао. Догађај који репрезентује Кенђелчеву личност и бригу за српски народ је буна која се одиграла непосредно након његовог повратка у домовину, 1793–1795. године у Кикинди.⁸⁶ У Кенђелчевој буни, како је догађај назван, он је био кључни актер и заступао је народ прво у Магистрату, а затим и на Бечком двору, на челу делегације коју је примио цар Франц I Хабзбуршки. Издејствовао је делимично испуњење захтева кикиндског народа. Жалбе су се односиле на поделу *иберланда*, привилегије, пореске намете и функционисање управе.⁸⁷ Буна је допринела да се са двора одређена правила преокрену на корист Срба и оставила је дубок траг међу становништвом Велико-кикиндског привилегованог диштрикта, али је донела и прве непријатеље Кенђелцу. Претње су му слате од стране угарских власти.⁸⁸

Кенђелчева родољубивост може се сматрати још снажнијом ако се узме у обзир бреме које је носио око 40 година које је провео међу својим народом, обележених константним опструкцијама и оптужбама.

Објављено и необјављено

Потпуна слика о ствараоцу Павлу Кенђелцу није оцртана, јер због склањања и нечувања, као и немогућности да буду објављена нису сачувана сва његова дела, док је објављено само неколико.

Осим *Јестествословија*, Кенђелац је 1821. године у Будиму објавио вредно дело из историје *Всмирнаго сбитијасловија, част прва (Светска историја)*⁸⁹. Ово дело је преведено на српски под насловом *Историја Јеврејског народа, 1, 2 и 3* и штампано 1889–1890. године у Панчеву.⁹⁰ *Проповед о покорности властима (Проповјед о покорениј и повиновениј к власти, Из теми посланија свјатаго апостола Павла к Јеврејам, глави 13, стиха 17)* написао је 1830. године, а 1854. године овај спис је објављен.⁹¹ Године 1885. у Новом Саду је објављена *Конзисторијална окружница свештеницима Темишварске епархије* коју је написао 1798. године.⁹²

Познато је да је штампано и 15 писама, међу којима су она упућена Стефану Стратимировићу (6 писама), цару Францу I (2 писма), Вуку Стефановићу Караџићу (2 писма) и по једно писмо Петру Петровићу, Стефан Авакумовићу, Ф. Кохарију, Лукијану Мушичком и Т. Деметру Тирки.⁹³ Његова руком писана *Аутобиографија* на пет страна која се чува у протоколу Епархијске библиотеке у Темишвару под инвентарским бројем

85 Церовић 2011, 37.

86 Церовић 2011, 27–28.

87 Церовић 2011, 27.

88 Церовић 2011, 28.

89 Kengelas 1821.

90 Кенгелац 1889а.

Кенгелац 1889б.

Кенгелац 1890.

91 Церовић 2011, 48.

Грубић, Јовановић 2010, 61.

92 Грубић, Јовановић 2010, 61.

93 Грубић, Јовановић 2010, 61–62.

2933 објављена је тек 2012. године, и то у фототипском облику, као и транскрибована на савремену српску ћирилицу.⁹⁴

Познато је више његових необјављених дела, међу којима су *Земљеописаније*, *Церковна историја* у осам књига и *Всемирног сбитијасловија*, *части 2, 3 и 4*.⁹⁵ Интересантно је и питање због чега није наставио да објављује дела из природних наука које су га интересовале, иако је планирао да напише четири књиге из природних наука, од којих је *Јестествословије* прва. Наслови остале три књиге за које се не зна да ли су написане па изгубљене или нису ни написане (или су постојале само као идеја) стоје на почетку *Јестествословија* у следећем облику: *О животињском царству*, *О биљном царству или растињу*, *О царству камења*.

Јестествословије

Књига представља дело великог личног сажимања знања и искустава и садржи напредне идеје. Састоји се из осам поглавља, која уз три необјављена дела чине целовиту, мултидисциплинарну слику општих знања о живом и неживом свету. То су: *О настанку земље и о значајним променама на њој*; *О планинама, јамама, пећинама и провалијама*; *О морима, њиховом изгледу, морским струјама и о језерима*; *О изворима и рекама*; *О ветровима*; *О земљотресима и вулканским планинама*; *О календару и метеорологији*; *О човеку*. Објашњења спадају у домен следећих наука: географије, геологије, физике, биологије, археологије, екологије, минералогije, хидрологије, астрономије, океанографије, педологије, метеорологије, лимнологије, климатологије, зоологије, ботанике, хумане физиологије. Хуману физиологију проучава кроз човеково зачеће, неонатологију, гинекологију, генетику, анатомију и ортопедију, дерматологију, неурологију, хематологију, кардиологију, пулмологију, гастроентерологију, хепатологију, урологију, о чулима, психологију.

Списак је опширан и обухвата већину данашњих природних наука. Геонаукама је посвећено највише пажње. Неке од наука које су саставни део хумане физиологије заступљене су веома мало, у једном или неколико краћих пасуса.

Дискусија и закључак

Истраживање које је покренуто има за циљ одређивање места Павла Кенђелца међу личностима које су зачеле проучавање природних наука код Срба у 18. и почетком 19. века. Овај рад се може сматрати једном етапом у том задатку који обухвата проучавање историјске улоге и лика овог аутора.

Током истраживања увиђа се да је потребно разрешити мноштво „бочних“ проблема и изазова као што су друштвене и политичке околности и утицаји надређених од којих осим подстицајних треба посебну пажњу обратити на оне деструктивне. Испреплетаност различитих фактора чини процес вредновања сложеним, али је његово привођење циљу неопходно да би се успоставио утемељенији приступ историји науке, националној историји и историји богословља.

Постоји тренд преиспитивања досадашњих процена и карактеризација личности из тог доба, попут Доситеја Обрадовића, Дионисија Новаковића и осталих

⁹⁴ Бугарски 2012.

⁹⁵ Грубић, Јовановић 2010, 62.

који су у том времену интегрисали знања из различитих извора. У овом раду остварен је континуитет таквог типа истраживања.

Превасходно, било је потребно укратко представити историјску ситуацију, токове, прилике и неприлике тог времена, као и специфичност питања просвете и науке међу Србима непосредно пре и током периода реформи Марије Терезије које су за циљ имале секуларизацију школства. У том смислу, пример Павла Кенђелца говори о виду борбе у временима кључним за одржање српске нације, а која се одвијала око правца образовања и науке.

Један од основних захвата био је да се значај настојања Срба у просвети и науци почетком 19. века потврди путем поређења са прегаоцима из периода ране Цркве. Таква компарација доприноси реалнијем и утемељенијем сагледавању ове проблематике, али и мотива и деловања читавог низа аутора.

На основу свог најзначајнијег дела, *Јестествословија*, Кенђелац се појављује као незаобилазан аутор међу онима који су српском народу понудили знања из природних наука. Евидентирано је да је на свим нивоима школовања изучавао природне науке, што је касније, заједно са личним сазнањима и истраживањима природе прибележио у оквирима ове књиге.

Личност која је нераздвојива од приче о Кенђелчевом животу, а која је и довела до тога да се не остваре његови потенцијали и делимично до тога да се непотпуно интерпретира његова историјска улога, јесте митрополит Стефан Стратимировић. Он је означен као онај кога треба целовито сагледати да би прича о Павлу Кенђелцу могла да се разуме. Дати су основни аргументи, *pro et contra*, неопходни за сагледавање позитивних и негативних одлика односа митрополита према ученим Србима тога времена.

Уочавамо да тема тек у новије време добија на значају. И даље је отворена, јер нису доступна сва архивска документа.

Извори

Бугарски, С. (2012): „Аутобиографија архимандрита Павла (Кенгелца)“. у: *Зборник Матице српске за историју*, 86, 67–77.

Justin Martyr: *Dialogue with Trypho*. in: Roberts, Alexander; Donaldson, James. Ante-Nicene Fathers, Volume 1, The Apostolic Fathers, Justin Martyr, Irenaeus. <http://www.ccel.org/ccel/schaff/anf01.viii.iv.i.html>.

Кенгелац, П. (2011 [1811]): *Природослов од Павла Кенгелца архимандрита свето-георгијевског*. [Будим: Краљевски Универзитет пештански]. у: *Јестествословије (Природослов)*, фототипско извање са преводом. Кикинда: Историјски архив Кикинда.

Kengelac, P. (1821): *Vsemirnago sbytiასlovia*. V "Budinom" Grade: Pismeny Kralevskago vseuc ilis ta Pestanskago.

Кенгелац, П. (1889a): *Историја јеврејскога народа*, [1]. Панчево: Браћа Јовановић.

Кенгелац, П. (1889b): *Историја јеврејскога народа*, 2. Панчево: Браћа Јовановић.

Кенгелац, П. (1890): *Историја јеврејскога народа*, 3. Панчево: Браћа Јовановић.

Стратимировић, С. (1800): *Љубосава и Радован*. Будим: Универзитетска штампарија.

Стратимировић, С. (2005): „Љубосава и Радован“. у: *Антологија старијег српског песништва: XVIII век*, Нови Сад: Светови, 146–156.

Литература

Амфилохије, митрополит (1993): *Основи православног васпитања*. Врњачка Бања: Братство Св. Симеон Мироточиви.

Вукашиновић, В. (2007): „Дионисије Новаковић: епископ и теолог XVIII stoleћа“. у: *Епитом. епископ Дионисије Новаковић* (приредио Владимир Вукашиновић), Панчево: Passage, 11–61.

Вукашиновић, В. (2008): *Српско барокно богословље: библијско и светајинско богословље у Карловачкој митрополији XVIII века*. Краљево, Нови Сад, Београд: Епархијски управни одбор епархије Жичке, Беседа, Српска патријаршија.

Вуковић, С. (1996): *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд, Подгорица, Крагујевац: Евро, Унирекс, Каленић.

Гавриловић, Н. (2001): „Деизам природњака Павла Кенгелца“. у: *Темишварски зборник*. Матица Српска, 3, 63–71.

Гавриловић, Н. (1984): *Карловачка богословија 1794–1920*. Сремски Карловци: Српска православна богословија Светог Арсенија.

Гавриловић, Ж. (1995): „Биологија код Срба у Војводини крајем XVIII и почетком XIX века“. у: *Зборник радова научног скупа Природне и математичке науке у Срба у 18. и у првој половини 19. века*, Нови Сад, 26–27. јуни 1995, 271–288.

Гавриловић, Ж.; Велисављев, М. (1995): „Јестествословије глава человјече Павла Кенгелца“. у: *Зборник радова Научног скупа Природне и математичке науке у Срба у 18. и у првој половини 19. века*, Нови Сад, 26–27. јуни 1995, 321–330.

Грбић, Д. (2007): „Јован Рајић – Књижевносторијски портрет“. у: *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*. Београд, год. III, 91–153.

Грубић, А.; Јовановић, М. (2010): „Павле Кенђелец (1766–1834)“. у: *Живот и дело српских научника, књига 12*. Ђорђевић, Владан Д. (ур.), Београд: САНУ, 1–72.

Грујић, Р. (1927): „Прва српска гимназија у Новом Саду (1731–1775)“. у: *Летопис Матице српске*, 313 (1–3), 364–375.

Жуњић, С. (2013): *Прирок и суштатство – Историја појмовне логике код Срба, део 2 Српске логике у раној модерни*. Београд: Службени гласник.

Иларион (Зеремски) (1927): „Школовање архим. Павла Кенђелца“. у: *Летопис Матице српске*, 313, 358–363.

Јовановић, М. (1995): „Правци развоја биологије код Срба у првој половини 19 века“. у: *Зборник радова Научног скупа Природне и математичке науке у Срба у 18. и у првој половини 19. века*, Нови Сад, 26–27. јуни 1995, 331–336.

Ковијанић, Р. (1953): „О Павлу Кенђелцу, писцу прве српске јестаственице“. *Наука и природа*, 6 (4), 165–170.

Мандић, В. (2011): *Литургијско богословље Доситеја Обрадовића*. дипломски рад. Православни богословски факултет Универзитета у Београду. Београд.

Марић, И. (2013): *Стара физика и физика код Срба*. Београд: Отачник.

Марић, С. (1949): „Природне науке код Срба у Војводини крајем XVIII и почетком XIX века“. у: *Летопис Матице српске*, 3, 155–171.

Маринковић, Б. (1968): „Скица за три портрета – I Дионисије Новаковић“. у: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 11/1, 221–250.

Марковић, М. (1999): „Рационализам и просветитељство Доситеја Обрадовића“. *Живот и дело Доситеја Обрадовића*. Зборник радова са научног скупа САНУ 15. и 16. децембра 1999. у Београду, 17. децембра 1999. у Сремским Карловцима, 45–52.

Милованов, С. (1886): „Физика у Срба (I)“. у: *Летопис Матице српске*, 145 (1), 1–30.

Николић, Н. (2008): „Доситеј, Србија и Камчатка или О просвећеном национализму“. у: *Летопис Матице српске*, 482 (6), 1371–1387.

Нинковић, Н. (2011): „Реформа српског школства у Хабзбуршкој монархији 1769–1777“. у: *Истраживања*, 22, 167–183.

Objavljena dela znamenitog Kikindanina Pavla Kendelca, „Jestestoslovija“. (2002). *Глас јавности*, 2. Фебруар, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/02/02/srpski/V02020102.shtml>.

Опачић-Лекић, В. (1978): *Сава Мркаљ, Живот и дјело*. Нови Сад: Матица српска.

Österreichisches Biographisches Lexikon und biographische Dokumentation (2003–2015). Österreichischen Akademie der Wissenschaften. ISBN: 978-3-7001-3213-4. http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_K/Kengelac_Pavao_1766_1834.xml.

Пејовић, Н.; Мијајловић, Ж. (2014): „Књиге Атанасија Стојковића у виртуелној библиотеци Математичког факултета“. у: *Зборник радова конференције “Развој астрономије код Срба VII”*, Београд, 18–22. април 2012, М. С. Димитријевић (ур.). Публ. Астр. друш. “Руђер Бошковић” бр. 13, 541–552.

Радојчић, Н. (1928): „Јаков Герчић, први српски покушај велике опште историје“. у: *Годишњица Николе Чуића*, 37, 58–94.

Рајковић, Ђ. (1880): „Павао Кенђелац, биографско-књижевна слика“. у: *Летопис Матице српске*, 124, 45–57.

Ристовић, Н. (2005): *Старохришћански класицизам: позитивни ставови старохришћанских писаца према античкој књижи*. Београд: Чигоја штампа.

Степановић, М. (2015): „Два и по века од рођења Уроша Несторовића“. у: *Норма*, 20 (1), 9–19.

Точанац Радовић, И. Б. (2014): *Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)*. докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Београду. Београд.

fon Arks, Urs: *Sveti vladika Nikolaj – Jedno viđenje njegovih ranih godina u inostranstvu i srpsko-pravoslavnih odnosa sa Starokatoličkim teološkim fakultetom Univerziteta u Bernu*. Друштво за српско-немачку сарадњу.

<http://www.drustvosns.org/verski%20zivot/pdf/Urs%20fon%20Arks,%20Vladika%20Nikolaj.pdf>.

Церовић, Љ. (2011): *Павле Кенђелац – преци, сеобе, завичај, живот, дело*. у: *Јестествословије (Природослов)*, фототипско издање са преводом. Кикинда: Историјски архив Кикинда.

Bojan M. Tomić
Milica M. Tomić

**PROBLEM OF ALOCATING THE PLACE OF ARCHIMANDRITE PAVLE
KENDELAC IN THE HISTORY OF NATURAL SCIENCES OF SERBS**

In this paper we have focused on important segment of a problem from the life of this scholar that is related to formation of his scientific views and problems that have led his character to become historically pale. A specific moment from the late 18th and early 19th century is outlined, linked to the development of education and science and relationships of key actors, in order to recognize the epoch and the historical context. It should be noted that the person we are dealing with is potentially the first Serbian doctor of theology and philosophy and our intention was to recognize results important for the national history of science.